

Terminologiya: ideoloji mübarizənin əsas cəbhələrindən biri

Ötən əsrin əvvəllərində terminologiya sahəsi ideoloji mübarizənin əsas cəbhələrindən birinə çevrilmişdi. Türk xalqları arasında vahid terminoloji sistem mövcud deyildi. Azərbaycan ədəbi dilində milli terminlərin formalaşması XIX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir və həmin dövrdə elmi terminlərin böyük qismi ərəb mənşəli olmuş və tərcimə əsərlərində əsasən orijinaldakı kimi saxlanılmışdır.

Terminologiya sistemlərində ərəb və fars mənşəli sözlərin say dinamika-sı isə Azərbaycan dilinin keçdiyi mü-rəkkəb tarixi proseslərlə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Azərbaycan milli dili-nin təşəkkülü mərhələsinədək elmi üslubun əsas terminoloji mənbə rolu-nu oynayan ərəb və fars sözlərinin ic-timai zərurət baxımından əhəmiyyətini nəzərə alan I Ümumittifaq Türkolo-ji Qurultay dilimizin normalarına uy-ğunlaşaraq mənimsənilmiş bu sözlə-rin seçmə yolu ilə istifadəsini məqsə-dəuyğun hesab etmişdir. Bu yanaşma-nın nəticələri bu gün də öz təsdiqini tapmaqdadır.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan dilinin ictimai və kom-munikativ funksiyası genişlənmiş, ic-timai həyatda baş verən dəyişikliklər, eləcə də elm və mədəniyyətin inkişaf-ı dilin lüğət tərkibinə və sözlərin se-mantikasına ciddi təsir göstərmişdir. Yeni ictimai-siyasi şəraitin formalaş-ması ilə əlaqədar sözləmə mənbələri də dəyişmiş, meydana çıxan yeni an-layışları ifadə etmək üçün çoxsaylı ye-ni söz və terminlər yaranmış, bəzi lek-sik vahidlər isə arxaikləşərək dildən çıxmış və ya yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Ötən əsrin ilk onilliklərində ərəb və fars dilləri yeganə termi-noloji mənbə funksiyasını tam itirmiş, kömiyyət və keyfiyyət baxımından yeni anlayışların ifadəsi üçün rus və Qərbi Avropa dillərindən alınmış ter-minlərdən istifadə edilməyə başlanıl-mışdır. Bununla belə, rus və müasir Avropa dillərinin terminoloji təsirinə baxmayaraq, ərəb və fars mənşəli ter-minlər Azərbaycan dilinin terminolo-giya sisteminə mövqelərini qoruyub saxlamış və müəyyən mənada bünövrə xarakteri daşımağa davam etmişdir.

Terminoloji sistemdə ərəb və fars mənşəli sözlərə ikili münasibət yaran-mışdı. Bəzi tədqiqatçılar dilimizin qrammatik qaydalarına uyğun gəlmə-yən mürəkkəb, digərləri isə hətta artıq mənimsənilərək "vətəndaşlıq hüququ" qazanmış ərəb və fars mənşəli söz və terminlərin dilimizdən tamamilə çıxarılmasını təklif etmişlər. Məsələn, F.Ağazadə "Türkcəni zənginləşdirmək yolları" adlı məqaləsində ərəb və fars sözlərinin əleyhinə olduğunu açıq şəkildə bildirir və onların "türkləşdiril-məsi üsulları"nı göstərir. Bu üsulların səmərəsiz olduğu hallarda digər təd-birlərin görülməsini təklif edərək ya-zırdı: "Əvvəla, türkləşə bilməyən kəlmələrin əski türkçəsi varsa, həmin əs-ki kəlmələri tapıb canlandırılmalı; ikin-cisi, hərgah türkləşə bilməyən kəlmə-lərin əski türkçəsi yoxdursa, başqa türk şivələrindən qarışıqlarını almali". Bel-ələliklə, termin yaradıcılığı sahəsində purizm adlanan və dilin lüğət tərkibi-nin zənginləşməsi və təkmilləşməsinə müəyyən təsir göstərən ziddiyyətli bir cərəyan formalaşmışdır.

Puristlər ərəb və fars mənşəli ter-minlərə birtərəfli yanaşır, Azərbaycan terminologiyasında mövcud nöqsanla-rın aradan qaldırılmasının əsas yolunu

bütün bu sözlərin dildən çıxarılmasın-da və onların yerinə hər vəchlə qarşı-lıqlar qoyulmasında, yaxud sözlərin sonluqlarının Azərbaycan dilinə uy-ğunlaşdırılmasında görürdülər. Bu yanaşmanın konkret nümunələrini 1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İc-raiyyə Komitəsi yanında təşkil olun-muş İstilah Komissiyasının hazırladığı lüğətlərdə müşahidə etmək mümkün-dür. "Maarif və mədəniyyət" jurnalı-nın 1923-cü il 3-cü sayında Ə.Cövdat İstilah Komissiyasının ərəb və fars mənşəli terminləri dilimizdən tamami-lə çıxarmaq prinsipinə əsaslanan ter-minoloji lüğətlərə tənqidi mövqedən yanaşmışdır. Termin yaradıcılığında purizmin zərərli bir hadisə olduğunu göstərən B.Çobanzadə isə "Türkcə sərf və nəhv istilahları" adlı məqalə-sində "Əcəbə, Azəri türk sərf və nəh-vində hansı tədbirləri işlətməli?" su-luna üç müxtəlif cavab təqdim edir: 1.Avropa terminlərini qəbul etmək; 2.Terminləri türk dilinin imkanları he-sabına yaratmaq; 3.Əski ərəb termin-lərini mümkün olduğu qədər sadələş-dirərək müvəqqəti olaraq qoruyub saxlamaq. Əlbəttə, terminologiyamı-zın çətin anlaşılan ərəb və fars mənşə-li sözlərdən təmizlənməsi və ədəbi dil-in xalq danışığı dilinə yaxınlaşdırılma-sı prosesində puristlərin xidmətlərini inkar etmək olmaz. Onların yaratdıqla-rı terminlərin bir çoxu bu gün də aktiv işlənməkdədir: fırlanma, yığılma, du-rum, sıxac, tıxac, biçim, itki, bildirir, görkəm, uduş və s.

I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay-da **Həbibulla Əbdürrəşid oğlu Oda-baş (1891-1937)** məruzəsində puriz-min müsbət cəhətlərinə toxunaraq qeyd edir ki, purizm ərəb və fars dillə-rinin qrammatik qanunlarının Azərbay-can dilinə təsirini zəiflətdi və bu dillər-dən söz axınının qarşısını müəyyən dər-cədə aldı. Qeyd etmək lazımdır ki, Odabaş qurultaydakı bir çox məruzəçi-dən fərqli olaraq, ərəb və fars sözləri-nə daha az mühafizəkar münasibət bil-dirmişdi.

Artur Rudolfoviç Ziffeld-Sim-muyagi (1889-1939) "Türk dillə-rində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri" mövzusunda etdiyi mə-ruzədə ərəb və fars mənşəli termin-lərə qarşı açıq şəkildə mənfəi mövqe sərgiləyir. O, türkdilli xalqların elmi terminologiyasının formalaşmasında

prinsiplərini, əsas ideyalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

1. Elmi terminlərin qaynağı - türk dillərində elmi terminlər ya mövcud türk sözlərindən yadadırlar, ya da xarici dillərdən götürülərək fonetik və morfoloji uyğunluq təmin edilir.
2. Fonetik uyğunluq - terminlər türk dilinin səs sisteminə uyğun olmalı-dır ki, həm danışqda, həm yazıda rahat istifadə olunsun.
3. Morfoloji uyğunluq - söz quruluşu və şəkicilər türk dilinə uyğun seçi-lir, bununla da yeni terminlər dilin qanunlarına zidd olmur.
4. Dialektlərarası birlik - müxtəlif türk dialektlərində terminlərin oxşar formada olması qarışıqlığın qarşısı-nı alır və elmi kommunikasiya üçün vacibdir.
5. Alınma sözlərin mənimsənilməsi - Avropa dillərindən və digər dillər-dən alınan sözlər türk dilinin fone-tik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılır.
6. Tarixi və mədəni amillər - termino-logiya yaradılarkən həm dilin tarixi inkişafı, həm də milli-mədəni xüsusiyyətlər nəzərə alınır.

O, əksər türkdilli xalqların mühi-tində ədəbi dilə münasibətdə dörd əsas istiqaməti fərqləndirir və onları belə adlandırır: panislamistlər, avro-palaşdırıcılar, pantürkçülər, xalqçılar (demokratlar). Bu dörd istiqamətə ictimai baxışdan yanaşmaq üçün hə-yatın digər sahələrində baş vermiş inqilabı və cəmiyyətin qarşısında du-ran mövcud vəzifələri nəzərə alır. Onun fikrincə, avropalaşdırıcılar - daha müasir, daha irəliyə getmək istə-yən, daha inqilabçı insanlar, mədə-niyyət ideallarını Orta əsr müsəlman dünyasında deyil, daha inkişaf etmiş xalqlarda axtarırlar.

Xalqa yaxın ədəbi dil yaratmaqda böyük kömək canlı xalq ləhcələrinin izahlı lüğətləri ola bilər; bu lüğətlərə dilçilərin rəhbərliyi altında, kənd müəllimlərinin iştirakı ilə söz mate-riali toplanmalıdır. Məsələn, ana-tomiya və tibb ilə bağlı terminlərin bir çoxu qəssablar, baytarlar və həkim-lər tərəfindən tapıla bilər; aqronom-luq və botanika terminləri fermerlər, bostançılar, bağbanlar tərəfindən; zo-ologiya - ovçular və balıqçılar tərə-findən və s. Əgər mürəkkəb anlayış-ları ifadə etmək üçün hazır sözlər yoxdursa, ən faydalı yol doğma dilin köklərindən söz yaratmaqdır, məsə-lən, demir - yol (dəmir yolu) nümu-nəsində olduğu kimi. Ərəbçilər tərə-findən gülcünə hesab edilən yer-bil tipli terminləri rədd etmək lazım de-yil, onları düzəltmək olar: yer-bilik - torpaqsünaslıq, yıldız-bilik - astron-o-miya, su-bilik - hidrologiya və s. Xalq dilinin dialekt zənginliklərindən tam istifadə edildikdən sonra be-lə bəzi boşluqlar qalacaq və onlar yalnız başqa dillərdən götürülməklə doldurula bilər.

Ərəb və fars sözlərinin əleyhinə-yəm, hesab edirəm ki, bunlar yalnız dini irsdən qalmışdır, buna görə də türk dillərində yalnız dini anlayışları ifadə edən terminləri saxlamaq müm-kündür. Məsələn, ərəb dilindən: "Al-lah", "şeytan", "molla", "axund", "na-maz", "hacı"; fars dilindən: "dərviş", "abdöst" və s. Ümumi qayda olaraq, xarici dillərdən terminlər yalnız son çarə kimi götürülməlidir, yəni öz di-limizin bütün imkanları istifadə edil-dikdən sonra.

Ziffeld-Simuyaginın məruzə et-di-yi prinsiplər klassik terminologiya nəzəriyyəsi ilə ümumən uzlaşır: da-xili mənbələrə üstünlük verilir. Bu milli terminologiyaların formalaşdı-

rlmasında təbii yanaşmadır. Dilin öz köklərindən yaradıcılıqla istifadə edilməsi həm dilin milliliyini qoru-yur, həm də danışan üçün anlaşılıqlığı artırır. Alınma terminlərin yerli dilin səs və söz quruluşuna uyğunlaşdırıl-ması da istifadədə rahatlıq yaradır. Türk dillərinin yaxınlığı nəzərə ali-narsa, ortağ terminoloji sahə yaratmaq elmi kommunikasiya üçün çox faydalıdır. Canlı dil materialı üzərində terminologiya qurmaq fikri çox sağlamdır, "yer-bilik", "su-bilik" ki-mi modellər məhz bu yanaşmanın məhsuludur - yəni termin birbaşa se-mantik şəffaflıq qazanır.

Məruzənin ən kəskin hissəsi ərəb və fars sözlərinə qarşı tutduğu möv-qedir. O, burada iki böyük problem görür: 1) ideoloji mövqe. Terminolo-giyanın ideologiyalaşdırılması ilə elm dilinin mənbələrini sırf dini keç-mişlə bağlayıb rədd etmək. Ərəb və fars elementləri təkcə dini sahə ilə məhdudlaşmır; fəlsəfə, məntiq, tibb, ədəbiyyat terminlərinin böyük hissə-si tarixən bu dillərdən keçmişdir. 2) real dil faktoru. Əksər türk xalqla-rının ədəbi dilində ərəb və fars söz-ləri artıq "milliləşmiş"dir, onları süni şəkildə çıxarmaq həm sabitlik, həm də anlaşma baxımından parçalanma-ya səbəb ola bilər. Ziffeld açıq şəkil-də bildirir ki, ərəb və fars sözlərinin əleyhinədir, bunlar dini irsdən qal-mışdır. Yəni ərəb və fars terminləri "standart mənbə" yox, yalnız fəvqəl-adə ehtiyat variant kimi görülür: dilin öz leksik imkanlarına böyük önəm verir, türk dilləri üçün milli kimliyi gücləndirir. Ancaq ərəb və fars söz-lərini təkcə dini miras adlandırmaq düzgün deyil, məsələn, "fəlsəfə", "məntiq", "ədalət", "mədəniyyət", "elm" kimi sözlər dini yox, mədəni-elmi terminlərdir, bunlar artıq xalqın dilində milliləşib, islam dünyasında elm yalnız dini deyil.

Ziffeldin təklif etdiyi modelə diq-qət edək. 1-ci mərhələ türk dillərinin öz köklərindən termin yaratmaq. Mə-sələn, torpaqsünaslıq - yer-bilik, ast-ronomiya - yıldız-bilik, hidrologiya - su-bilik və s. 2-ci mərhələ dialektlər-dən söz tapmaq. 3-cü mərhələ ən son-da başqa dillərdən söz almaq. Bu mə-ruzədə ən orijinal fikirlərdən biri bu-dur ki, elmi terminləri yalnız alimlərdən yox, xalq içində olan konkret pe-şə sahiblərindən toplamaq lazımdır. O, konkret sosial qrupları sadalayır. Məqsəd xalq dilinə əsaslanan termi-noloji sahə yaratmaq cəhdidir: xalq dilinin canlı resurs kimi qəbul edil-məsi, terminologiyanın təcrid olun-muş elit sistemə çevrilməməsi, ter-minlərin təbiiyini və işləkliyini artır-ması. Bu halda da bəzi problemlər ortaya çıxa bilər: xalq dilində bütün sahələr üçün terminoloji ifadələr yox-dur, terminlərin beynəlxalq uyğunlu-ğu zəifləyər bilər, terminlər məişət yönümlü ola bilər, bu halda elmi də-qıqlıq itkisi yarana bilər.

Ziffeld dil siyasətini panislamist-lər, avropalaşdıranlar, pantürkçülər, xalqçılar cərəyanları ilə əlaqələndirir və özü avropalaşdıranlara daha yaxın-dır. Bu, ərəb və fars terminlərinə eti-razının sırf dil deyil, həm də mədəni-siyasi mövqeyi ilə əlaqədar idi. Bu mövqe XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış modernist yanaşmadır: keç-mişdən qopmaq və Qərb elm modeli-nə yaxınlaşmaq.

Məruzə elmi terminologiyanın milliləşdirilməsi üçün güclü və ardıc-ıl nəzəri çərçivə təklif edir, lakin ərəb-fars mənşəli sözlərə qarşı mü-nasibəti ideoloji xarakter daşıdığı

üçün obyektiv elmi mövqe sayıla bil-məz. Ziffeldin məruzəsinin əsas müsbət tərəfi: milli dilə böyük hö-r-mət, xalq danışığı dilinin dəyərini vurğulaması, terminologiyanın sis-temli qurulmasını tələb etməsi, türk dilləri arasında birlik ideyası.

B.Çobanzadə elmi terminologiya sistemi ilə bağlı çıxış edir. Belə bir nəticəyə gəlir ki, Avropa xalqlarının dilində artıq vahid elmi terminologi-ya formalaşmış, buna görə də hər han-sı bir sahənin mütəxəssisi digər mil-lətlərin mütəxəssisləri ilə çətinlik çəkmədən ünsiyyət qura bilir. Həmin nəticələri verən əsas amillər bunlar-dır: elmi sistemin vahidliyi, sxolastik latın dili və Renessans dövrünün or-taq bazası Avropa xalqları arasında sıx əlaqə, onların Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub olması. Avropa xalq-larının əsası vahid iqtisadiyyat və bu xalqların sıx əlaqəsidir, öz növbəsin-də ortağ elmi-mədəni dilin formalaş-ması ilə nəticələnir.

Türk dillərinin lüğəti üçün 3 ümumi baza mövcuddur. Birincisi, ümumtürk bazasıdır. Digər məsələ-lərdə biz türk dialektləri arasındakı fərqlilikləri müzakirə etmişik, lakin bu, yalnız dialektlər arasındakı münasibətləri və fərqləri müəyyən etmək üçün edilmişdir. Türk dialektləri ara-sında ortağ baza təşkil edən böyük material və minlərlə ortağ xüsusiyyət mövcuddur. Bu baza terminologiya hazırlanarkən nəzərə alınmalıdır. Hər hansı yolla dillərimiz bu baza ilə zən-ginləşsə də, bunu yalnız aqqlütinasi-ya və ya ahəng baxımından qiymət-ləndirmək olmaz. Bizdə ahəng və aq-qlütinasiya, yəni təmiz türk dilinə xas xüsusiyyətlər ərəb və fars sözləri ilə pozulmuşdur. Dilimiz bu qarışmaları nəzərə alaraq, tamamilə təmiz türk dili deyildir və buna görə də o, aqqlü-tinasiya və ahəng qanunlarının əsas qaydalarına tam tabe olmur. Çuvaşlar və qismən yakutlar istisna olmaqla, onlar müsəlman olmasalar da, islamın təsirinə məruz qalan digər qohumları ilə yaxınlıq nəticəsində çoxlu Avro-pa, ərəb və fars sözlünə sahib olmuş-lar. Fars və ərəb mənşəli sözlər əsa-sında başqa baza mövcuddur. Məsə-lən, Əlişir Nəvai, eləcə də XV-XVI əsrlərin istənilən osmanlı klassikləri-nin (Bakı, Nəbiya və Nadimi və b.) terminologiyasında olan ərəb və fars sözləri sayəsində dilləri oxşardır və bizim üçün başadüşüləndir.

Terminologiya hazırlanarkən diqqət yetirilməli üçüncü ümumi baza isə elmi anlayışların, konsepsiyaların, terminlə-rin qəbulunda Avropa istiqamətidir. Həç bir xalq, hətta Çin sərhədlərində olsa belə Şərqə deyil, Qərbə yönəlir. Yaponiya çox təcrid olunmuşdur və Uzaq Şərq türk tayfalarına təsir göstərə bilməz. Yakutlardan başlayaraq, Avro-pa mədəniyyətinə, sivilizasiyasına yö-nəlməmiş, bu da ümumi bazadır.

Terminlərin iki mənası var: elmi və pedaqoji. Terminlər olmadan məktəblərdə dərs deyər və elmi kitablar yazara bilmərik. Terminlərə biz yalnız öz elmi vəziyyətimiz və mədəni şərai-timizi nəzərə alaraq pedaqoji tərəfə yönəlmə bilərik, çünki bir neçə ildən sonra artıq 3-cü pillə, yəni ali məktəb-lər üçün terminlərin yaradılması zəruri olacaq. Mən belə bir mövqedən çıxış edirəm, hələlik elmi tərəfi saxla-yaq, pedaqoji tərəf bütün elmi əhə-miyyətli məsələləri əhatə edir. Elmi terminologiya hər anlayış üçün ayrı bir söz tələb edir, sözlərin bir-biri ilə qarışdırılmaması vacibdir. Terminolo-giya yaradılarkən yerli dillərə, xüsu-sən də onların fonetik formalarına, yə-ni sözlərin tələffüzü və morfologiya-sına diqqət yetirilməlidir. Bütün türk xalqları elmi terminologiyanın yara-dılmasına və Avropa klassik ədəbi-yyatına keçidə hazırlaşmalıdır. Bunun üçün əsasları götürməliyik: müsəl-man, ərəb-fars, ümumtürk və Avropa bazaları. Avropa terminləri üçün isə vahid mənbəyə yönəlmək lazımdır: məsələn, yunan əsasında termin alın-aqsa, bütün türk xalqları onu yunan formasında qəbul etməlidir.

(Ardı var)

Nadir MƏMMƏDLİ,
AMEA Nasimi adına Dilçilik
İnstitutunun direktoru,
filologiya elmləri doktoru, professor